

ELŐSZÓ

Nemzeti kultúránk legfőbb hordozója a magyar nyelv. Ez a Kárpát-medencében és a világon szétszóródva élő magyarok legnagyobb összetartó ereje. Bátran kijelenthetjük, a magyar nyelv évezredek múltjával a legnagyobb hungarikum. Éppen ezért kötelességünk e felbecsülhetetlen és pótolhatatlan kincsnek egyrészt nyelvtanát újra és újra egyre korszerűbb módon leírunk, másrésztől gazdag és változatos szókincsét különféle szótárakban folyamatosan leltározunk.

A szótárak igen sokfélék lehetnek, a szavakat magyarázó értelmező szótáraktól a szavak eredetét magyarázó etimológiai szótárakon át a szóismétlések elkerülését segítő szinonimaszótárakig. A TINTA Könyvkiadó az elmúlt több mint két évtizedben élen járt a magyar szókincs szótárba foglalásával. A *Kihalt szavak kisszótára* egy jól átgondolt, eddig is számos kiemelkedő és újszerű szótárt létrehozó és megjelentető lexikográfai program keretében született meg.

1) A SZÓTÁR FORRÁSA

A *Kihalt szavak kisszótára* elsődleges forrása Ballagi Mór *A magyar nyelv teljes szótára* volt. Ez a szótár kétkötetes értelmező szótár, a kötetek terjedelme 672 és 776 oldal.

A szótár hosszú alcíme sokat elárul jellegéről: *Melyben az egyes szók különböző értelmeinek körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és ipari műszókra is. Nélkülözhetetlen segédkönyv minden rangú és rendű magyar ember számára.*

Ballagi Mór szótára 82 500 címszót magyaráz, értelmez, és terjedelme megközelíti a 10 millió leütést. A szótár a magyar lexikográfia egyik elismerésre méltó csúcsteljesítménye. Ballagi Mór az előszóban leírja, hogy a szótár összeállítása és szavainak gyűjtése során tanulmányozta irodalmunkat az első zsenyéktől kezdve a

legújabb korig, ill. a tájnyelv szavaiból is gyűjtött. A szótárban a szerző különböző jelekkel látta el a szavakat: „A pusztán régi irodalmunkban található, de a mai használatból kiesett szók kereszt (†) által” vannak jelölve, „a tájszók csillag (*) által” vannak megjelölve. A *Kihalt szavak kissoztára* összeállítása során Ballagi Mór szótárából elsősorban e fenti két jellel ellátott szavakat és szómagyarázatokot emeltük ki. Számos esetben az eredeti szótárban egy-egy szónak a jelentései közül csak némelyik volt régies vagy tájnyelvi jelzetű. Ilyen esetekben csak a régies vagy tájnyelvi jelentéseit emeltük át jelen szótárunkba.

A *Kihalt szavak kissoztára* forrása a 150 évvel ezelőtt megjelent *Teljes szótár* volt, és ennek a forrásnak megjelenésekor a magyar nyelv helyesírása még kissé eltért a maitól. A közreadás során nem volt célunk a jelen szótár minden megfogalmazását és írásmódját a mai nyelvhez és írásmódhoz igazítani. Biztosak vagyunk benne, hogy a jelen kiadás néha régies nyelvezetét élvezettel olvassák a szótár lapozgatói, ill. ha egy-egy szómagyarázatban kevésbé ismert szóra bukkannak a szótárhasználók, akkor ez inspirálni fogja őket további nyelvi és szóbúvárlatra.

2) A SZÓCIKKEK FELÉPÍTÉSE

A) A címszók

A *Kihalt szavak kissoztára* ábécérendben tartalmazza a szócikkeket. A címszavak száma 7670 és félkövér betűvel vannak szedve. 690 esetben a címszót vesszővel elválasztva a hozzá igen hasonló alakváltozata követi. Pl.:

árestom, áristom *fn* fogház;
épület, hol az elítélt v. ítélendő
foglyokat bezárva tartják

fáncol, fáncoz *ige* **1.** rovatéket
vés **2.** kerékre való sínvasat ki-
lyuggat, hogy szeget lehessen
belé verni

handász, handáz *ige* **1.** hány-
vet, hadonáz **2.** kezével v. kéz-
ben levő eszközzel hadonász
3. elhabarva, gyorsan, értel-
metlenül beszél

nyáskál, nyáskálódik *ige* **1.** a gyermek nyugtalanodik, feszeng **2.** a kisgyermek anyja ölébe kívánczik

tégel, tégely *fn* tűzálló edény fémek olvasztására v. formába öntésére

B) A homonimák, az azonos alakú címszavak jelölése

A magyar szótári hagyományoknak megfelelően, az azonos alakú, de jelentésükben távol álló és jelentésükben nem összefüggő címszavakat homonimaindexszel láttuk el. Pl.:

buvák¹ *mn* vizsgálódó, kutató, kémlelő, mindent felkutató, kifürkészni akaró

buvák² *fn* NÖVT. gabona közt termő, tömött szirmú hasznos gyógynövény (bupleurum rotundifolium)

cibak¹ *mn* **1.** pucér, csupasz, pelyhetlen (fiók madár) **2.** ide-oda mozgó, lógó

cibak² *fn* **1.** fagúzs a kútostor felső végén **2.** kétszersült

mac¹ *isz* **1.** édesgető felkiáltás **2.** felkiáltás, mellyel a csikót, lovat csalogatják

mac² *fn* a fűz- v. rekettyefa tava-szi barkája

perpence¹ *mn* magvaváló, pl. szilva v. barack

perpence² *fn* azon vaspálca, mely a forgó malomkő nyílásában zörögve mozgatja a garat alját

sér¹ *fn* sír, sírhely

sér² *ige* fáj, fájlal; *sér a lábom, fejem, derekam*

A szótárban 105 homonimapár található.

C) A szófajjelölés

A címszavakat a szófajjelzés követi, dőlt betűvel szedve. Pl.:

ajgál *ige* ujjong, örömeben kiáltozik

csércse *fn* apró barmok állán v. nyakán kinőtt vékony húsdarab

fertály *számn* negyed

maszuta *mn* munkáját, dolgát ügyetlenül, lassan, babrálva végző

tettében *hat* valóban, valójában

A szótárban az egyes szófajokból a következő számú címszó található:

Szófaj	Címszók száma
főnév – fn	4273
fn és mn	80
határozó – hat	248
ige	2011
indulatszó – isz	26
kérdőszó	4
kötőszó – ksz	7
melléknév – mn	975
számnév – számn	2

D) A szótár magyarázó, értelmező része

a) A jelentések megadása

A szófajjelölést követi a szótár értelmező része, a címszó jelentésének megmagyarázása, kifejtése.

jelvelem *fn* mindenféle eszköz, szer, melyet utazás közben használat végett magunkkal viszünk; vademekum

gyomóta *fn* gyommal, burjánnal benőtt hely

kundész *ige* kutatva, fürkészsze keresgél vmit

pruszlik *fn* magyaros szabású mellény, melyet az alsó néposztályhoz tartozó nők olcsó kelméből mindég, a magasabb rendű nők pedig csak akkor hordanak, ha a haza iránt való lelkesedés szállja meg őket

torzképel *ige* torzképet rajzol, vkinek arcát torzalakban tünteti elő

b) A többjelentésű szavak jelölése

Abban az esetben, ha a címszónak több jelentését is magyarázza a szótár, az egyes jelentések sorszámot kaptak. Pl.:

cinkos *fn* **1.** kéjenc, kerítő, kéjhölgyek után járó, bordélyozó **2.** alakos bohóc **3.** a réten jegyül beszúrt karó

flastrom *fn* **1.** különféle gyógyanyagból készített, keményebb, ragadó gyógyszer, melyet vásonra kenve szoktak a fájós részre ráborítani, tapaszt; hó-

lyaghúzó flastrom **2.** szomorúságot, búbanatot oszlató szer

lepleg *fn* **1.** takaró gyanánt szolgáló kelmedarab; *az ágy leplege*
2. burkony, vékony nyári köpeny **3.** fátyol

riadás *fn* **1.** HADTUD. riadó **2.** a folyam, illetőleg a tó jegének nagy robajjal történő megrepedése

töredelem *fn* **1.** elkövetett vétkek miatt való bánat, vezeklés **2.** törődés

Jelentésszám	Címszók száma
1	6113
2	1141
3	314
4	90
5	16
6	2
7	1

E) A szótár minősítései

A *Kihalt szavak kissoztára* számos esetben minősítésekkel látja el a szavakat, ill. a többjelentésű szavak egy-egy jelentését. Kétféle minősítést használ a szótár: egyrészt jelzi a szavak *stilisztikai értékét*, másrészt jelzi, hogy a szó melyik *szakterületen használatos* leginkább. A minősítések zárójelben KIS KAPITÁLIS betűvel szedve állnak.

a) Stilisztikai minősítések

A szótár 4 stilisztikai minősítést használ. Ezek a következők, feltüntetve, hogy hány szó, ill. szójelentés előtt állnak a szótárban:

Minősítés		Darab
aljas	durva	14
gúny.	gúnyos, lenéző	10
gyermeknyelven		10
tréf.	tréfás, humoros	23

Példák stilisztikai minősítéssel ellátott szavakra:

erszény *fn* [...] **2.** ALJAS női szeméremtest

kozák *fn* TRÉF. nagyon jól és nagy szerencsével játszó személy

mócsing *fn* ALJAS a férfi nemző vesszeje

pentőke *fn* GYERMEKNYELVEN kis mente, mentécske

zekezuka *fn* [...] **2.** GÚNY. az egész család minden gyermekével együtt

b) Szaknyelvi minősítések

A *Kihalt szavak kyszótára* a stilisztikai minősítések mellett részletes szakterületi, szaknyelvi minősítési rendszert alkalmaz. Ezek a szakminősítések mutatják, hogy egy-egy szó, ill. a szavaknak egy-egy minősített jelentése mely szakterületen használatos.

Mutatvány a szótár szaknyelvminősítés-rendszeréből:

boralék *fn* VEGYT. víz nélküli tiszta, színtelen borszesz, másképp: alkohol

nézge *fn* MÉRT. pléheszköz lap, közepén hajszál vékonyságú, egyenes nyílással, melyen át a mérnökök a helyes irányt határozzák meg

magkő, magla *fn* FÖLDT. földpát-kovag és csillámból álló jegeces, szemcsés és tömör kőzet, gránit

sárkányfej *fn* 1. HAJÓ a naszád elején meggörbített fa v. vas a fejkötél v. fejlánc könnyebb felvonására 2. [...] 3. CSILLAG. azon pont, amelyen a hold a nap pályáját az északi szélességben átmetszi

terpesz *fn* VEGYT. kavaráásra való kis lapát alakú eszköz

A szótár az alábbi szaknyelvi minősítéseket használja. A táblázatban feltüntettük, hogy az adott minősítéssel hány szó, ill. szójelentés található a szótárban.

ács	ácsipar	3
állatt.	állattan	257
ásványt.	ásványtan	38
bány.	bányászat	50
bonct.	bonctan	12
bölcs.	bölcsészet	26
csillag.	csillagászat	10
épít.	építészet	9
erdész.	erdészet	6
erőd.	erődépítészet	5
földt.	földtan	11
gazd.	gazdaságtan	13
gép.	gépezet	13
hadtud.	hadtudomány	18
hajó	hajózás	27
költ.	költészet	4

mért.	mértan	23
molnár	malomipar	3
növt.	növénytan	138
nyelvt.	nyelvtan	9
takács	takácsmesterség	6
termt.	természettan	17
vad.	vadászat	25
vegyt.	vegytan	81
összesen		804

c) A minősítések érvényességi köre

A minősítések több esetben a szó minden jelentésére vonatkoznak, ekkor a szócikk elején állnak:

borsika *fn* NÖVT. **1.** növény a tormaneműek osztályából **2.** fenyőmag

dugaros *fn* HAJÓ **1.** a dugarozást végző személy **2.** vasalt fa súlyok, mellyel a dugarzóvasat verik a tömésre, hogy ez elég kemény és szoros legyen

észlet *fn* BÖLCS. **1.** elmélet, teória **2.** (a gondolkodástanban) okoskodás, következtetés

macskanadrág *fn* TRÉF. **1.** széles metélt tészta levesbe főzve **2.** sűrűre főzött reszelt tészta zsírral

tömmérés *fn* MÉRT. **1.** a mértani test köbtartalmának mérése **2.** tömör mértan

Előfordul, hogy a minősítés a szónak csak egy adott jelentésére vonatkozik. Ebben az esetben a minősítés az adott jelentés előtt, közvetlenül a jelentés sorszámát követve áll. Pl.:

görgő *fn* **1.** az emsedisznó méhében levő peték együttvéve
2. HAJÓ a hajó külső oldalaihoz avégből kötözött v. szögezett görbe rúd, hogy a hajót más vízi jármű súrlódásától megőrizték, illetőleg a naszádokból felvonandó terhek csúsztatását könnyítsék **3.** GÉP. forgó tengely, gerendely **4.** zúgó

hős *fn* **1.** ifjú **2.** jegyes, szerető
3. CSILLAG. vörhenyeges fényű bujdosó, Mars

pászta, pásznát *fn* **1.** határok közé szorított terület, darab
2. egy darab föld, melyet a nap-számosok egyszerre vesznek munka alá **3.** VAD. hajtóvadászatok alkalmával egy hajtásra fölvetett erdőréssz **4.** HAJÓ azon terület, melyen a szél fú **5.** eső, mely nem egy egész nagy területet, hanem csak annak egy részét érinti

téveg *fn* **1.** több, összevissza menő ágakból álló föld alatti folyosó, melyben könnyen eltévedhetni, labirintus **2.** szövevényes üggy, melyben nehezen v. éppen nem igazodhatni el
3. ÉPÍT. különféle görbületekből álló cifraság vmely építményen

zuzár *fn* **1.** ÁLLATT. erős kígyó, mely martalékát nyomás által apróra zúzza **2.** BÁNY. bunkók-

kal ellátott gép, mellyel az érces köveket zúzzák **3.** HADTUD. löveg az előtte álló szilárd tárgy, kapu szétrobbantására, petárda

F) A szótár szókapcsolatairól

A *Kihalt szavak kisszótára* egyik nagy erénye, hogy a szócikkekbe beépítve 1850 olyan összetett szót, ill. szókapcsolatot (újabb nyelvészeti szakszóval: kollokációt) sorol föl (és esetenként magyaráz), melyek egyik szava a címszó.

a) A szókapcsolatok, szóösszetételek közreadása

A szótár szókapcsolatai a címszó egy-egy jellegzetes használatát szemléltetik, különösebb magyarázat nélkül. Pl.:

dúska *fn* [...] **2.** kedves vendég megérkeztekor való iddogálás, áldomás; *dúskát iszik* **3.** hidegláz

hernyás *mn* apró penészvirággal ellepett, virágos; *hernyás bor*

kecefice *mn* **1.** ugrándozó, ficánkoló; *kece-fice borjú* [...]

mente *fn* különböző kelméből készített, a válltól kezdve egyenlően bő magyar díszöltöny prémel, zsinórral v. paszománnyal; *női mente, rókásmente*

ors *mn* taplós, reves; *ors fa*

planéta *fn* CSILLAG. [...] **2.** csillagzat; *jó v. rossz planéta alatt születni*

reménykedik *ige* [...] **2.** rimánkodik, eseng, könyörög; *mindig reménykedik az ember nyakán*

taksa *fn* vminek ára, díja; *mi a takása?*

turcos *mn* bozontos, boglyas; *turcos szőrű kutya*

ügyes *mn* jogos, törvényes; *ügyes ura vminek*

vaszka *mn* lusta, munkától rettegő; *vaszka gyermek; vaszka méh*

b) A szókapcsolatok, szóösszetételek magyarázata

A szótár több mint 300 esetben meg is magyarázza, kifejti a szóösszetétel, ill. a szókapcsolat jelentését. Pl.:

csetres *mn* [...] **2.** *csetres nyelvű:* rágalmazó

deákság *fn* [...] **3.** *latinság, latin nyelv; konyha deákság:* a latin nyelv szellemével ellenkező szerkezetű latin beszéd [...]

gallér *fn* **1.** *szabógallér:* széles mértélt tészta **2.** *fagallér:* a rabok nyakát szorító fabékó [...]

guba *fn* [...] **2.** *guba alatt fricskát hány:* alattomban fenyegetődzik [...]

juhász *fn* **1.** *számadó juhász:* aki az egész juhtenyésztésre felügyel, bacsó **2.** *köpüs juhász:* aki a sajtot, túrórt készíti

kakas *fn* [...] **3.** *veres kakas:* szántszándékkal gerjesztett kártékony tűz

pofon *hat pofon csapni az ördögöt:* igazat mondani

szerszámos *mn* fűszeres; *szerszámos ital*: fűszeres ital

ugróc *fn* [...] **2.** ALLATT. *vízi ugróc*: rovar, mely a víz színe fölött ide-oda ugrik

üt *ige* *lármát ütni*: lármázni; *táborat ütni*: táborozni, *pártot ütni*: fellázadni

3) A SZÓTÁR CÉLJA ÉS CÉLKÖZÖNSÉGE

A *Kihalt szavak* kisszótára célja, hogy az érdeklődők számára felmutassa azokat a magyar szavakat, melyek a korábbi századokban használatosak voltak, de mára már teljesen ismeretlenül csengenek a magyarul beszélők számára. Egy-egy kihalt szónak a használata lehetett széles körű és hosszú idejű. Szótárunk tartalmaz olyan szavakat is, melyek a 19. század nyelvújítási és szómagyarítási lázában éppen csak megszülettek, de nem tudtak gyökeret eresztene nyelvünkben. A szavaknak ebbe a sajátos – rövidebb ideig élő – csoportjába tartoznak a kémiai elemeknek nyelvújítási és az 1880-es évekig használt nevei, melyek feledésbe merültek. Pl.:

álany: nikkell, *bűzeny*: bróm, *cseleny*: mangán, *dárdany*: antimon, *éleny*: oxigén, *éreny*: platina, *folyan*: fluoré, *folypát*: fluorit, *fösteny*: króm, *halvany*: klór, *hamany*: kálium, *horgany*: cink, *iblan*: jód, *kadany*: kadmium, *kékeny*: kobalt, *keneny*: bizmut, *kesereny*: magnézium, *kovany*: szilícium, *köneny*: hidrogén, *lágany*: molibdén, *légeny*: nitrogén, *meszeny*: kalcium, *mireny*: arzén, *pirany*: stroncium, *reteny*: szelén, *súlyany*, *barót*: bárium, *szen*: szén, *szikeny*: nátrium, *timany*: alumínium, *vilany*: foszfor.

A szótár szerkesztőjének, összeállítójának célja többek között az, hogy megmutassa, szókincsünk tagjai, a magyar szavak nem örök életűek. Egy-egy ma már nem használt régi használati tárgy vagy eszköz neve gyakran feledésbe merül. A hagyományos paraszti kultúrának a 20. század végére végbemenő szinte teljes eltűnésével ennek az életmódnak jellegzetes szavai ismeretlenné váltak.

A szótár lapozgatása és olvasgatása arra is jó, hogy rádöbbenjünk a magyar nyelv szavaiban rejlő kifejezési változatosságra. Meghökkenve figyelhetünk fel egy-egy szó esetében: „*igen, így is mondhatnánk ma*”, ahogy a szótárban most olvassuk. Elgondolkod-

hatunk, hogy nyelvünkben egy szónak vajon miért a mai formája él a szótárban található kiveszett szóalakkal szemben.

A *Kihalt szavak kyszótára* a magyar tudományos nyelvi ismeretterjesztés legnemesebb hagyományait folytatja. Mindazok számára izgalmas és hasznos, akiket érdekel nyelvünk és ezen belül szavaink története. Érdekes azoknak, akik örömmel gondolkodnak el és morfondíroznak szavainkról. A szótár sok kultúrtörténeti és művelődéstörténeti ismeretet is rejt, hiszen olyan hajdani tárgyaknak, eszközöknek a nevét és leírását is tartalmazza, melyek ma már csak múzeumokban láthatók. A tárgyak nevei mellett számos olyan cselekvésnek, népszokásnak, gyermekjátéknak – ha nem is részletes, de a megértéshez elegendő – leírását tartalmazza a jelen szótár, melyet olvasva az érdeklődő egy több száz évvel ezelőtti világban találja magát. Ehhez az időutazáshoz nyújt segítséget a *Kihalt szavak kyszótára* mindazoknak, akik veszik a fáradságot és elmélyülnek a szótár szavainak böngészésében.

Kiss Gábor